

गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा अमूर्त संस्कृति

षडानन्द पौड्याल, पिएच.डी *

Article History: Received 1 Dec. 2021; Reviewed 23 Jan. 2022; Revised 7 March 2022; Accepted 9 June 2022.

लेखसार

सामाजिक चेतनाले ग्रहण गर्ने तर दृश्यमूलक नभई केवल भावनाबाट मात्र प्रत्यक्षीकरण गर्न सकिने विचारपरक सत्य अमूर्त संस्कृति हो। व्यक्तिगत वा सामाजिक भावनाको केन्द्रमा निहित आस्था र त्यसमा प्रकट भई सामाजिक प्रतिविम्बका रूपमा अगिल्लो पुस्ताबाट पछिल्लो पुस्तामा हस्तान्तरित हुने आस्थापरक व्यवहार अमूर्त संस्कृति हो। प्राकृतिक शक्तिलाई पनि दैवीशक्तिमा परिणत गरी मानव जीवनलाई पल्लवित गराउन सामर्थ्य राख्ने आस्थाको केन्द्र बनेको अमूर्त संस्कृति गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा सामाजिक भावना अनुरूप प्रयोग गरिएको सत्य पहिचान गर्नु लेखको उद्देश्य हो। व्यक्तिगत चिन्तनका आलोकमा सामाजिक भावना प्रकट भएको छ भने सामाजिक भावनालाई केन्द्रमा राखेर व्यक्तिका साथ परम्पराका नाममा अमूर्त संस्कृति प्रयोग भएको पाइन्छ। सामाजिक ज्ञानधारामा प्रकट भएका सत्य कथामा पहिचान गर्ने सिलसिलामा मैनालीका कथामा अमूर्त संस्कृति प्रयोग भएको हुनाले पुस्तकालयीय विधि प्रयोग गरी सत्यको निकट पुगिएको छ। नेपाली समाजले परम्परादेखि अपनाउँदै आएको सामाजिक व्यवहारको जगमा तयार गरिएका मैनालीका कथामा प्रयोग गरिएका चरित्रका क्रियाकलापमा अमूर्त चिन्तनको उपयोग गरेको पाइन्छ। सामाजिक परम्परा, सामाजिक व्यवहार, वैयक्तिक चेतना, दैवीशक्ति, आत्माशक्ति र सामाजिक चिन्तनका आलोकमा प्रकट भएको हुँदा अमूर्त संस्कृतिका सैद्धान्तिक मानकका आलोकमा दैवीतुष्टि र आत्मतुष्टि सैद्धान्तिक पर्याधारको उपयोग गरी मैनालीका कथामा प्रयुक्त अमूर्त संस्कृति पहिचान गर्नु लेखको अभीष्ट हो।

शब्दकुञ्जी : अमूर्त संस्कृति, सामाजिक मान्यता, सामाजिक व्यवहार, परम्परा, दैवीतुष्टि तथा आत्मतुष्टि।

विषय परिचय

गुरुप्रसाद मैनाली (१९५७-२०२८) आधुनिक नेपाली कथाका जनक हुन्। सामाजिक यथार्थका अनेकन् सत्य पहिचान गरी नेपाली कथालाई आधुनिक युगमा प्रवेश गराउन सफल मैनालीले प्राकृतिक शक्तिलाई दैवीशक्तिमा प्रत्यारोपण गर्ने सामाजिक चेतनाका अनेकन् सत्य कथामा पहिचान गरेका छन्। यिनका कथाले नेपाली समाजको तत्कालीन समयको सत्य पहिल्याउने महती प्रयास गरेको हुँदा अदृश्य शक्तिका आभावाट प्रतिविम्बित हुने सामाजिक अवधारणा तथा व्यक्तिगत रूपमा उठान गरिएका अमूर्त संस्कृतिका अवस्थालाई कथामा संयोजन गरेका छन्। नेपाली समाजका चरित्रहरूले अगमागम्य प्राकृतिक वस्तुलाई स्वीकार गर्ने मनोगत धारणा निरन्तर अपनाएको हुनाले त्यसको केन्द्रमा रहेर कथाको मर्म पहिल्याउने काम गरिएको हुँदा मैनालीका कथामा अमूर्त संस्कृति प्रयोग भएको पुष्टि हुन्छ। दैवीशक्तिको आराधना नगरेमा समाजमा चलेको महामारी निदान हुन नसक्ने विश्वास नेपाली समाजमा कायम रहेको तत्कालीन समयको सत्य उजागर गर्न होस् वा तीर्थमा बसोबास गरेमा मुक्ति मिल्ने चिन्तन किन नहोस् मैनालीका कथामा प्रयोग गरिएका अमूर्त संस्कृति जनाउने सुन्दर पक्ष हुन्। बिहान गीता, भागवत पाठ गर्ने, पूजामा जाने,

* सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल।

मन्दिरमा पूजा गर्ने र बेलुका महाभारतका श्लोक पढ्ने नेपाली संस्कृतिलाई कथामा चरित्रका क्रियाकलापका माध्यमबाट उजागर गर्ने महती प्रयास गरिएको हुनाले **मैनालीका** कथामा अमूर्त संस्कृति प्रकट भएको छ। आन्तरिक जीवनलाई सहज अनि सुखमय गराउन सकिने मान्यताका अनेकन् ऊहापोह खोजी गर्ने सिलसिलामा मैनालीका कथामा प्रयोग गरिएका वस्तुपक्ष अमूर्त चिन्तन ग्रहण गर्न सक्षम बनेको हुनाले कथामा प्रयोग भएका सन्दर्भ अमूर्त संस्कृतिलाई उजागर गर्ने दिशामा सम्बन्धित बनेका छन्।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न पुस्तकालयबाट प्राप्त सामग्री उपयोग गरिएको छ। गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा अमूर्त संस्कृति पहिचान गर्न प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मैनालीका कथामा उपयोग गरिएको छ भने अमूर्त संस्कृतिको सैद्धान्तिक क्षेत्र पहिचान गर्न द्वितीयक सामग्री पुस्तकालय विधिको उपयोग गरी प्राप्त गरिएको छ। प्राथमिक सामग्रीमा प्रयोग गरिएका सन्दर्भलाई अमूर्त संस्कृतिका सैद्धान्तिक पक्षको पुष्टिका लागि उदाहरणमा समावेश गर्ने विधि अपनाइएको छ।

अमूर्त संस्कृतिको सैद्धान्तिक पर्याधार

प्राकृतिक शक्तिमा दैवीशक्तिको प्रत्यारोपण गर्ने सामाजिक चेतना समग्रमा अमूर्त संस्कृति हो। अमूर्त ज्ञानराशीबाट मूर्तजीवन जिउने कला आफैमा मानव चेतनाको जीवन सहजीकरण गर्ने व्यवहारको उपज हो। अदृश्य शक्तिका आभावाट प्रतिबिम्बित हुने मनोगत चिन्तनका आलोकमा मनमा बिम्ब सजाउने धारणालाई अमूर्त संस्कृति स्वीकार गरिएको छ। समाजका मानिसहरूले अगमागम्य प्राकृतिक वस्तुलाई शक्तिका रूपमा स्वीकार गर्ने मानसिकतापरक चित्र निर्धारण निरन्तर स्वीकार गरेको पाइन्छ। बिहानै आकाशमा देखिने सूर्यलाई आन्तरिक शक्तिका रूपमा स्वीकार गरेर सूर्यको उपासना गर्ने परम्परा भनेको मानव समाज र समुदायमा शक्ति र आस्थाका रूपमा विद्यमान रहेको विषय हो। सूर्य र चन्द्रमालाई दैवी वा प्राकृतिक शक्ति स्वीकार गरेको अवस्थामा अमूर्त संस्कृतिको जग निर्माण भएको स्वीकार गर्न सकिन्छ। कलकल बग्ने नदी, समुद्र, डाँडो, थुम्को, देउराली, सिमेभुमेलालाई ईश्वरीय आस्थाका रूपमा स्वीकार गरेर नै गरिने व्यवहार तथा चन्द्रग्रहण, सूर्यग्रहणमा गरिने दान, नदीस्नान, शतबीजारोपण पशुपतिक्षेत्रमा विशेष प्रचलित अमूर्त संस्कृतिका विश्वासयोग्य पक्ष हुन्। अमूर्त संस्कृतिका रूपमा परिचित बनेका अनेकन् विषय हराएर गएका छन् भने कतिपय परिवर्तनका पक्षधरतालाई अपनाउने दृष्टिले व्यावहारिक प्रयोगमा रहेका छन् तर पशुतिक्षेत्रमा विद्यमान रहेका अमूर्त सम्पदाप्रतिको विश्वास भने कायम छ (टण्डन, २०७४, पृ. ५१)। मानिसले निरन्तर अपनाएको आस्था र विश्वास मस्तिष्कमा जमेर बसेको अमूर्तता हो। आस्था भग्न भएको अवस्थामा व्यक्ति मनभित्र केही रहँदैन। आस्थालाई स्वीकार गर्ने मानवीय चिन्तन अमूर्त चिन्तन मानव मात्रले स्वीकार गरेको अमूर्त पक्ष हो। आस्थाको केन्द्रमा कायम रहेको र स्वीकार गरिएको सांस्कृतिक सत्य उदाहरणीय रूपमा मननीय, ग्रहणीय अनि व्यावहारिक प्रयोगमा निहित रहने अमूर्तता हो (पौड्याल, २०७९, पृ. ७)।

हरेक मानिसलाई आवश्यक पर्ने हावा अदृश्य छ तर त्यसको अनुभूति भने सबैलाई हुन्छ। अदृश्य रूपमा रहेका वा अगमागम्य वस्तुप्रतिको विश्वासबाट नै अमूर्त संस्कृति निर्माण भएको हुन्छ। सामाजिक जीवन बिताउने मानिसले समाजले स्वीकार गरेको सत्यप्रति निरन्तर विश्वास गर्छ। परम्परादेखि वस्तु र पदार्थप्रति गरिएको विश्वास यत्तिकै हराउन सक्दैन तर परिवर्तनको पक्षधरतालाई भने अपनाएको पाइन्छ। “मौखिक परम्परामा परिवर्तन हुनु स्वाभाविक प्रक्रिया हो तर कहिलेकाहिँ पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्तालाई आफ्ना कुरा भन्न नपाउँदै त्यसको अन्त्य हुन्छ” (बन्धु, २०७४, पृ. ४५)। समयको कालखण्डमा

वस्तु र पदार्थप्रतिको विश्वासमा केही कमी आउन सक्छ तर सामाजिक समुदायले गरेको विश्वास भने हराउन सक्दैन । शास्त्रीय मान्यताका दृष्टिले सूर्यको वरिपरि अन्य ग्रहहरूले परिक्रमा गर्ने वा पृथ्वीको परिक्रमा सूर्यले गर्ने विश्वास समाजमा शास्त्रीय दृष्टिले परिभाषित बनेको विषय हो । यो मान्यता ज्योतिषशास्त्रमा निरन्तर प्रयोगमा रहेको पाइन्छ भने शास्त्रीय मान्यतामा परिवर्तन आएर पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्ने मान्यता स्थापित भए पनि समाजमा दुवै प्रकारको विश्वास कायम रहेको छ । मानिसको जीवनमा संस्कृति बनेर स्थापित बनेको विषय हराउन सक्दैन । प्रचलित मान्यताबाट सत्य पहिल्याउने महती प्रयास भएको छ । यसैले अनुभव गर्न सकिने तर दृश्यमूलक नहुने वस्तुप्रतिको विश्वासको जगमा अमूर्त संस्कृति निर्माण भएको छ । यसर्थ विश्वासबाट प्रतिबिम्बित हुने दृष्टि अमूर्त संस्कृति हो ।

सरल र सन्तुलित जीवन बिताउने क्रममा मानिसले आफ्नो अनुभवजन्य क्रियाकलापलाई संस्थागत गर्दै आस्था, विश्वास लगायत परम्परा, ज्ञान, चेतना, समाज तथा समुदायलाई सूत्रबद्ध गर्ने विविध उपक्रम गरी जीवनलाई सन्तुलित पार्ने प्रयास गर्छ । प्राचीन समयदेखि मानिसले स्वकीय जीवनलाई सहजीकरण गर्न विश्वासका अनेकन सत्य स्वीकार गरेको छ । अगिल्लो पुस्ताले अनुभवजन्य ज्ञानबाट सत्य ठानेका विषयप्रति पछिल्लो पुस्ता पनि समाजद्वारा स्वीकृत मान्यतामा रमण गर्ने विधिमा प्रवेश गर्न थाल्यो । त्यस्ता सबै क्रियाकलाप र अनुभवको समष्टि स्वरूप नै अमूर्त संस्कृति हो (खत्री, २०७४, पृ. २५०) । हरेक मानिसले आफ्नो ज्ञान, सिप र कलाले यसलाई आफू अनुकूल बनाउँछ र पुस्तान्तरण गर्दै जान्छ । समाजमा प्रचलित बनेका जात्रा, धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्व, कलात्मक सिप, प्रयोगमा रहेको भाषा, समुदायको चालचलन आदि अमूर्त संस्कृतिका उदाहरण हुन् (पौड्याल, २०७९, पृ. ८-९) ।

कुनै मूर्त रूप नदेखिने वा नभएको अनि आकार पनि नभएको इन्द्रियबाट मात्र बोध गर्न सकिने निराकार स्वरूपलाई अमूर्त संस्कृति भनिएको छ । अमूर्त रूप भनेको आँखाले देख्न नसकिने, हातले स्पर्श गर्न र मनले मात्र ज्ञान गर्न सकिने भनिएको हुनाले इन्द्रियजन्य अनुभवका विषयतर्फ अमूर्त संस्कृति लक्षित छ । मनले ज्ञान गरेर अपनाइने संस्कृति भनेको पछिल्लो पुस्तामा हस्तान्तरण हुन नपाईकन व्यक्तिको अवसान भएको खण्डमा मनसँग सम्बन्ध स्थापित हुन नपाई त्यसको आन्तरिक मर्म हराउने हुन्छ । भावनाका साथ जोडिएको विषयवस्तु सोही भावनामा कतिसम्म हस्तान्तरित हुनसक्ला आफैमा विचारणीय प्रश्न हुन्छ तर परिवर्तनका मानकलाई पछ्याएर पनि मनले बोध गर्ने दृष्टिले प्रयोगमा आउने सत्य अमूर्त संस्कृति हो । “आकार नभएको, शरीर नभएको स्थिति नै अमूर्त संस्कृति हो, त्यसैले वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा र शिव भगवान्लाई समेत अमूर्त भनिन्छ” (पौड्याल, २०७६, पृ. १५५) । वायु छ तर देखिँदैन । स्वयम्मा अदृश्य छ । हरेक सन्दर्भमा यसको उपस्थिति भएको बोध पनि हुन्छ । वायु सर्वत्र व्याप्त छ । प्राणीको शरीर वायुबाट नै चलायमान बनेको छ । प्राकृतिक सन्तुलनका निम्ति यसको प्रयोग अनिवार्य ठानिएको छ तर स्वयम्मा अदृश्य छ । मानिसको मनले वायुलाई प्राण, अपान, व्यान, समान र उदान अनेक व्यवहार र अर्थमा स्वीकार गरेको छ । मानिसले प्राणीमा निहित प्राणलाई संस्कृतिका रूपमा स्वीकार गरेको छ । आकाश समग्र क्षेत्रमा व्याप्त छ । शब्द र समयप्रतिको विश्वास आकाशसँग जोडिएको छ । हरेक प्राणीको हृदयमा आत्मा विराजमान छ । तत्त्वका दृष्टिले कल्याणकारी तत्त्व आत्मा समस्त प्राणीको मनमा विराजमान भएको हुँदा सर्वव्यापक छ । विवेच्य पदार्थका बारेमा विश्वास कायम भएका र स्वीकार गरिएका समग्र पक्ष अमूर्त संस्कृति हुन् ।

सांस्कृतिक चेतनाले आकार पनि नभएको र शरीर पनि नभएको वस्तुप्रति विश्वास गर्छ । जङ्गलका देवता, सुनभाँक्री, वनभाँक्री, राक्षस, देवी, देवता, भूत, प्रेत, मसान आदि भनेका शरीर नभएका तर समाजले यसप्रति सदियौँदेखि विश्वास गरिआएका अशरीरी चरित्र हुन् । यस दृष्टिले मानव समाजमा स्थापना भएका पूजाविधान, ध्यान, धामी, भाँक्री, बोक्सी, आँखा लाग्ने, दृष्टिदोष हुने, मातृभूमिप्रति सम्मान व्यक्त गर्ने,

माटोको ममता साथमा लिने आदि क्रियाकलापका साथ व्यक्त हुने विषय अमूर्त संस्कृति हो (पौड्याल, २०७६, पृ. ११२) । मानव समाजमा परम्परा, समाज, भूगोल र तत्स्थानिक मान्यताअनुसार अमूर्त संस्कृति र प्रकृतिप्रति विश्वास गरेको पाइन्छ । घना जङ्गलमा देवताको वास हुने भएकाले जङ्गलमा सिकार गर्न गएको समयमा तिनलाई तारेबिलो दिने मान्यता सिकारी समाजमा प्रचलित अमूर्त संस्कृति हो । विश्वका हरेक समाजका मानिसले जङ्गलमा सिकार गर्न गएको समयमा यो व्यवहार अपनाउने मान्यतालाई समाजको परम्पराअनुसार स्वीकार गरेको पाइन्छ । जङ्गलका देवतालाई भाग नदिएको खण्डमा अर्कोपटक सिकारमा जाँदा जङ्गलका देवता रिसाएर अनिष्ट गर्ने संस्कृतिप्रति मानिसले विश्वास गर्छ । यो भावनासँग जोडिएका मानिसले अमूर्त संस्कृतिप्रति विश्वास गर्छन् । भूत, प्रेत, पिशाच, डाकिनी, शाकिनी आदि चरित्रप्रति गरिने विश्वास पनि अमूर्त संस्कृति नै हो । यसैले अमूर्त संस्कृति मानव जीवनमा प्रचलित छ । मानिसले स्वीकार गरेको अदृश्य चरित्रप्रतिको विश्वास परम्परादेखि मानव व्यवहारमा आधारित छ । (पौड्याल, २०७९, पृ. ८-९) । अमूर्त संस्कृतिको सार मूलतः दैवीतुष्टि र आत्मातुष्टि पद्धतिमा आधारित छ ।

दैवीतुष्टि

विश्वको हरेक समाजमा अदृश्यशक्तिलाई भाग दिने प्रचलन रहेको छ । देवीदेवता वा ईश्वरको नाम लिएर उनलाई भाग दिएको खण्डमा मनोकामना सिद्ध हुने विश्वास कायम छ । देवीदेवतालाई उनको भाग दिएर सन्तुष्ट गराउने अनि समस्याको निदान गर्न सकिने उपचारलाई दैवीतुष्टि पद्धति भनिन्छ । देवीदेवतालाई नमनाउँदासम्म समस्याको निदान नहुने संस्कृतिलाई स्वीकार गरेको समाजमा समस्याको निदान खोज्ने अवसरमा सर्वप्रथम देवीदेवतालाई भाग दिने र सन्तुष्ट गराउने परम्परित संस्कृति प्रयोगमा रहेको पाइन्छ । ईश्वरले जन्माएको शरीरमा कुनै विकार उत्पन्न भएमा त्यसको निदान ईश्वरले नै गर्छ, मानिसले त्यसको निदान गर्न सक्दैन भन्ने सांस्कृतिक चिन्तन ग्रहण गरेको समाजमा ईश्वरलाई भाग दिने विषय प्रधान बनेको पाइन्छ । सामाजिक चिन्तन दैवीतुष्टि गर्न केन्द्रित बनेको समाजमा प्रयोगमा रहेको अवधारणा त्यस समाजको बिम्ब ग्रहण गरिएका रचनामा प्रतिबिम्बित हुन्छ । नेपाली समाजमा छोटो जन्माउन गणेशपुराण लगाउने, हरिवंश पुराण लगाउने, तीर्थमा स्थान गर्ने, देवीदेवताका मन्दिरमा शिर निहुराउने आसिक मार्ग, जन्तर, बुटी, फुफा गर्ने आदि अनेक प्रयोग गरेको पाइन्छ । अमूर्त संस्कृति स्वीकार गरेको समाजको सत्य पहिल्याउन गुरुप्रसाद मैनाली नासो कथामा लेख्छन्- “सन्तान होस् भन्नाका निमित्त हरएक उपाय गरे । चौतारो चिने, बाटो खने, पशुपतिमा महादीप बाले, गए साल हरिवंश पुराण लगाए” (मैनाली, २०४४, पृ. १) । सन्तान होस् भनेर देवीदेवतालाई सन्तुष्ट गराउन गरिएका क्रियाकलाप कथामा उल्लेख गरिएको छ । सामाजिक मान्यताका दृष्टिले यदि दैवीतुष्टिको काम गर्न सकिएन भने अभीष्टसिद्धि नहुने सांस्कृतिक चेतना ग्रहण गरेको समाजमा अमूर्त चिन्तनले जरो गाडेको छ । ललितपुरको सन्तानेश्वर महादेवको मन्दिरमा पूजा गर्न जाने अधिकांश मानिसहरूले सन्तान मार्ग गर्दछन् । सन्तान भएकाले आफ्ना सन्तानहरूको उन्नति र प्रगतिको कामना राखेर मन्दिरमा शिर निहुराउँछन् । जुन समाजका मानिसहरूले जुन देवीदेवतालाई प्रमुख ठानेका हुन्छन्, उनलाई खुसी तुल्याउन पूजा गर्ने, धजो फाल्ने, सिदा भाग दिने, बलि दिने, तोरण टाँग्ने, महादीप बाल्ने, शिर निहुराउने आदि अनेक विधि सम्पादन गरी देवीदेवतालाई मनाउँछन् । केवल देवीदेवतालाई मनाएर मात्र व्यक्तिको मनमा विद्यमान रहेको समस्याको निवारण गर्न नसकिने अमूर्त संस्कृति स्वीकार गरेको समाजमा यस प्रकारको प्रचलन कायम रहेको पाइन्छ ।

देवीदेवतालाई भाग दिएको खण्डमा समाजमा महामारीका रूपमा आएको अनेक प्रकारको रोग हराउने संस्कृतिप्रति सामाजिक विश्वास कायम रहेको पाइन्छ । गाउँका थानीमानी र घाटकी देवीको पूजा गरेर मनाउन सक्तियो भने सामाजिक समस्याको निदान हुने विश्वास गरेर नै नेपाली समाजमा धजा फाल्ने, धूप राख्ने, ढोकामा नागको चित्र टाँस्ने, गाउँको मुखियालाई दुःख दिने, खरानीको टीका लगाउने, दैलेठेलोमा

करुवा ठोक्ने, नाइटोमा खरानी दल्ने, आँखामा वस्तु राख्ने, पसलमा कागती र खुर्सानी भुन्ड्याउने, पहुँला अछेता फाल्ने, हरिया चुरा लगाउने आदि अनेक विधि गरिन्छ । नेपाली समाजको सत्य पहिचान गर्ने रचनामा विवेच्य पक्ष प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैले देवीदेतालाई समाजमा प्रचलित विधान प्रयोग गरी मनाउन सकिने अमूर्त संस्कृति नेपाली समाजमा कायम रहेको छ । मुख्य रूपमा समाजमा कुनै महामारी लाग्यो भने त्यसको निदान गर्न समाजका समस्त मानिसहरू मिलेर शीतला माईको पूजा गर्ने, सिमेभुमे मनाउने प्रचलन अमूर्त पक्ष हो । मैनालीले छिमेकी कथामा गुमाने नामको चरित्रबाट अमूर्त संस्कृति उपयोग गरेका छन् । मैनालीको कथन छ-“देउदेउताको मान भाउ नगरेपछि यस्तै हुन्छ । परार रगतमासीले गाँवै सोत्तर भो । गाउँका थानीको पूजा गर्नुभन्दा सिमेभुमे पुजेर पनि रोग हराउँछ ? भनेर धर्मानन्दले मेरो कुरा हाँसोमा उडाए । आखिर घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गरेको पर्सिपल्ट रोग साम्य भो” (मैनाली, २०४४, पृ. १४) । देवीदेवतालाई मनाएको खण्डमा समाजमा प्रवेश भएको रोग साम्य भएको हुनाले देवीतुष्टि संस्कृति मानव समाजमा प्रयोगमा रहेको विवेच्य कथनबाट पुष्टि भएको छ ।

देवीतुष्टि पद्धतिलाई स्वीकार नगरेमा त्यसको परिणति खराब हुने चिन्तन समाजमा पाइन्छ । समाजको कुनै मानिसले सामूहिक रूपमा सम्पादन गरेको देवीतुष्टि व्यवहारमा समावेश नभएको अवस्थामा उसको परिवारमा रोग प्रवेश गरेर दुःख दिने मान्यता कायम रहेको छ । विश्वास नै फलदायक हुने चिन्तनको जगमा अमूर्त संस्कृति जीवन्त बनेको पाइन्छ । समाजमा होचोअर्घेलो हुन्छ, आसमा भ्रगडा पनि भएको हुन्छ । आपसी मनमुटाव भएका मानिसले आयोजना गरेको कार्यक्रम वा विचारमा सहमत हुन नसकेर देवीतुष्टि कार्यमा समावेश नभएको खण्डमा तिनलाई रोग लाग्ने र दुःख पाउने विश्वास गरिएको हुन्छ । थानीमानिलाई बुझउने कार्यमा सहभागी नभएकै कारण धनजीतेलाई रोगले समातेर इन्तु न चिन्तु भएको गुमानेले विश्वास गरेको छ । विवेच्य कथामा गुमाने अमूर्त संस्कृतिप्रति विश्वास गर्ने प्रतिनिधि चरित्र हो । समाजमा बसोबास गर्ने गुमाने चरित्रको मात्र विश्वास होइन, समग्र समाजले नै यस्तै विश्वास गर्छ । मैनाली लेख्छन्- “त्यसपछि धनजीतेलाई समात्यो । तीन दिनपछि स्वास्नीचाहिँ लडी । एकातिर इन्तु न चिन्तु भएर स्वास्नी लडेकी थिई, अर्कोतिर जराका तोडले धनजीले बर्बराउन लागेको थियो” (मैनाली, २०४४, पृ. १४) । धनजीते र उसकी श्रीमतीलाई गाउँमा लागेको रोगले समाउने खास कारण उसले देवीदेवतालाई नमनाएको हुनाले नै हो भन्ने विश्वास गुमानेले गरेको छ । कथामा गुमानेले यस प्रकारको विश्वास गर्नु भनेको समग्र नेपाली समाजको विश्वास हो ।

मानिसको हृदयमा ईश्वरको वास हुन्छ । ईश्वरलाई नै छल गरेर कसैलाई दुःख दिइयो भने त्यसको फल व्यक्तिले अवश्य भोग्छ । परम्परित समाजमा यस प्रकारको विश्वास कायम छ । कान्तु पाध्येले गोगने खोलाको किनार सिमलचउरमा बस्ने घर्तीहरूमाथि अन्याय गरेको हुनाले कान्तेको कानमा “पापी ! यो तेरो पापको परिणाम हो !” भनेर पापको परिणाम कथाको अन्त्य गरिएको छ । कान्तेले पाप गरेको हुनाले पारिवारिक कष्ट बेहोरेको कथाको निष्कर्ष बनेको छ । मानिसले बाहिर ढाँटेर बोल्ने भए पनि भित्र विराजमान बनेका ईश्वर वा देवीदेताले सत्य देखिरहेका हुन्छन् । उनीहरूले कहिल्यै ढाँट्दैनन् । पापको परिणाम मानिसले आफ्नै जीवनमा भोग्नुपर्ने अमूर्त चिन्तन कथामा प्रयोग गरिएको छ । सामाजिक विश्वास ईश्वरमा छ । मानिसले अन्याय गरेको माथिबाट ईश्वरले देखिरहेका हुन्छन् । अन्याय गर्ने मानिसले यस लोक वा परलोकमा त्यसको परिणाम भोग्नु अनिवार्य छ । यस प्रकारको चिन्तन गराउनु अमूर्त संस्कृतिको द्योतक हो । पापको परिणाम कथामा मुद्दाको डोर आएको समयमा दीनानाथ पाध्येले ईश्वरलाई भुलेका थिए । उनले कान्तेको पछि लागेर सहीछाप गरेको हुनाले उनको सिको गरेर अन्य मानिसहरूले पनि सहीछाप गरेका थिए । मैनाली लेख्छन्-“दीनानाथ पाध्येले आँखीभौँ खुम्च्याएर भने-हामी वन रुडेर बसेनाँ, वनका गोठाला कान्ते मुखिया हुनु, उनी घर्तीहरूले काटेको भन्छन् भने हामी के भनाँ ? म त घर्तीहरूले काटेको भनेर सही हाल्छु” (मैनाली, २०४४, पृ. ४०) । दीनानाथले सही गरेको हुनाले अन्य मानिसले पनि

सोही बेहोरामा साक्षी बसेर घर्तीहरूको घरबास उठ्यो । घर्तीहरूको कान्तबिजोग गराउन कारक हुने कान्ते र दीनानाथको हरिविजोग भएको कथामा सत्य पहिचान गरी दैवीतुष्टि पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । मैनालीको कथन छ- “दुई दिनका व्यथाले दीनानाथ पाध्ये मरे । त्यसका भोलिपल्ट कान्तुकी स्वास्नी खसी । स्वास्नी खसेका पर्सिपल्ट तीन घडीको अधिपछि, भएर दुवै छोरा गए” (मैनाली, २०४४, पृ. ४९) । ईश्वर हुन्छ । पापकर्म गरेको ईश्वर देख्छ । ईश्वरलाई मनाउन सकियो भने जीवन सफल हुन्छ । पापको परिणाम कथाका चरित्र “दाताराम पाध्ये भन्थे, पापीले करेसाको वन थुनेर गाईवस्तु मारिरहेछ, परमेश्वरले पनि पो कति दिन सहलान् !” (मैनाली, २०४०, पृ. २६) । ईश्वरलाई मनाउन सकिएन भने मानिसले पाउने भनेको दुःख मात्र हो भन्ने चिन्तनका परिधिमा अमूर्त संस्कृति विचरण गर्ने हुनाले मैनालीका कथामा यसको उपयोग गरिएको छ ।

दैवीतुष्टिका लागि धार्मिक ग्रन्थका श्लोक पाठ गर्ने, पूजागर्ने, निधारमा चन्दन लगाउने, तीर्थस्थलमा बास गर्ने आदि अनेक चिन्तन प्रयोग गरिन्छ । मानव समाजमा देवीदेवतालाई मनाउन गरिने अनेक क्रियाकलाप छन् । सामाजिक मान्यताका आधारमा तिनको उपयोग गरिन्छ । मैनालीले नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको मान्यतालाई ध्यानमा राखेर मात्र अमूर्त संस्कृति उपयोग गरेको पाइन्छ । विदा कथामा प्रभाले अर्को जन्मप्रति विश्वास गर्ने, प्रभाले सोही विश्वास गरेर नदीमा जीवन समर्पण गर्ने, निधारमा चन्दन लगाउने, परालको आगो कथामा जुठेले आटमा दियो बालेर धार्मिक ग्रन्थका श्लोक सुनाउने, बिहानै धारोमा गएर नुहाउने, नासो कथामा सुभद्रा एकादशीको दिन गण्डकी नुहाउन जाने, नौली पशुपतिमा शतबीजारोपण गर्न जाने, अभागी कथामा माधव पशुपति जाने, कर्तव्य कथामा मुरलीधरले एकादशीको दिनमा उपवास गर्ने, प्रत्यागमन कथामा सियाँली गर्ने आदि अनेक क्रियाकलाप भनेका दैवीतुष्टि पद्धतिका साथ उपयोग गरिएका पक्ष हुन् । देवीदेवतालाई सन्तुष्ट गराउन सकेको खण्डमा यो जन्ममा मात्र होइन, अर्को जन्ममा पनि सुख पाउने विश्वास गरेर नै यस प्रकारका क्रियाकलाप समाजमा गरिएको हुन्छ । नेपाली समाजमा प्रयोगमा रहेको अमूर्त चिन्तन मैनालीका कथामा उपयोग गरिएको छ ।

परम्परित संस्कृति अपनाउने समाजमा अनेक प्रकारका देवतालाई स्वीकार गर्ने मान्यता कायम रहेको पाइन्छ । पाञ्चायन पूजा गर्ने मानिसले पनि कुनै एक देवीदेवतालाई मुख्य ठानेर तिनको सेवा गरेको पाइन्छ भने प्रकृति, डाँडो थुम्को, थान, मूर्ति आकार आदिलाई स्वीकार गरेर वा देवीदेवता मानेर तिनको आराधना गर्ने समाजका कारण समाजमा अनेक प्रकारका देवता रहेको र तिनको सेवाटहल गर्न सकेमा मानिसका हरेक समस्याको निदान हुने अमूर्त चिन्तन प्रयोगमा रहेको छ ।

आत्मातुष्टि

मृत व्यक्तिको संभ्रना गरी उनैलाई भाग दिएर गरिने उपचारलाई आत्मातुष्टि उपचार भनिन्छ । मानव समाजमा आफ्नो वंशमा मरेका मानिसलाई पछिल्लो पुस्ताका मानिसले उसलाई भाग नदिएमा व्यक्तिलाई पितृ जागेर दुःख दिन्छन् भनिन्छ । पितृले भाग नपाएको खण्डमा परिवारका मानिसलाई दुःख दिएर अनेक रोगबाट ग्रसित गराउँछन् । उनको आत्मालाई शान्त गराइयो भने शरीरमा लागेको रोग निदान गर्न सकिने मान्यता मानव समाजमा कायम रहेको पाइन्छ । पितृलाई सन्तुष्ट नगराउँदासम्म अस्पतालमा गएर रोगको पचार गर्‍यो भने पनि औषधिले काम नगर्ने विश्वास गरेर नै मृत व्यक्तिको नाममा भाग दिएर उपचार गर्न अस्पतालतर्फ जाने सामाजिक मान्यता नेपाली समाजमा कायम रहेको पाइन्छ । पितृहरू भनेका गति परेका र अगति परेका दुईथरी हुन्छन् । यिनलाई मनाउने आफ्नै प्रचलन हुन्छ । परम्परित संस्कृतिमा पिण्डतर्पणका अवसरमा वस्त्रनिष्पीडन र विकरको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । पितृलाई भाग दिने परम्परा अन्य संस्कृतिमा पनि कायम छ । राईकिराँती संस्कृतिमा प्रयोगमा रहेको मान्यताका बारेमा भक्तराई

लेख्छन्- “कालगतिले वा सहज ढङ्गले पाका अवस्थामा मृत्यु भएकाहरूको आत्मालाई आफ्नो चुलामा राखेर पूजाआजा गर्ने गरिन्छ भने कसैको मृत्यु असहज ढङ्गले अर्थात् भुन्डिएर, लडेर, प्रसव व्यथाले, विष सेवन गरेर वा हत्या गरेर भएको भए त्यस प्रकारको मृतकको आत्मालाई भने चुलामा नराखी घरबाहिर नै राख्ने गरिन्छ” (राई, २०७४, पृ. १०३-१०४) । यसैले आफ्नो परम्पराअनुसार आत्मातुष्टि उपचार गर्ने सबै समाजमा कायम रहेको विषय हो ।

गुरुप्रसाद मैनालीले पिण्डतर्पणको दाता छोरो चाहेको सांस्कृतिक सन्दर्भ नासो कथामा समावेश गरेका छन् । परम्परित संस्कृति अनुरूप छोरो भएन भने पिण्डतर्पण रोकिने र पुम् नाम गरेको नरकबाट पार पाउन नसकिने सांस्कृतिक चिन्तन ग्रहण गरेको नासो कथाको चरित्र देवीरमणले छोरो जन्माउन गरेको कृत्य र उसलाई अपुतो भन्दा हुने ग्लानि निवारण गर्न आत्मातुष्टि विधि सम्पादन गरेको उल्लेख गरेका छन् । नेपाली समाजका मानिसहरू नेपाल तथा भारतका विभिन्न तीर्थमा गएर पितृहरूलाई सन्तुष्ट गराउन श्राद्धतर्पण गर्दछन् । काकवेणी, दामोदरकुण्ड, मुक्तिनाथ, गोकर्ण, गया, बदरीनाथ, केदारनाथ आदि स्थानमा गएर श्राद्धतर्पण गरिएन भने पितृदोष लाग्ने संस्कृति पनाएको परम्परित समाजमा विवेच्य तीर्थमा जाने र श्राद्धतर्पण गर्ने मान्यता कायम रहेको पाइन्छ । नासो कथामा लेख्छन्-“पग चल्दै तीर्थ व्रत नगरे कहिले गरूँला ? मानिसहरू सम्पत्ति पाएर अन्धा बन्छन्, विवेक बुद्धिलाई खोपामा राखेर दिनरात पैसाका निमित्त हाहाकार मच्चाइरहन्छन् । ती गोठाला खेतालाहरूको सम्पत्ति एक दिन अग्नि या चोरका निमित्त हुन्छ । अधि गरेको हुँदो हुँ, अहिले एक मानाको सन्तोष छ । अहिले फेरि गर्न सके सन्तानका जरामा मल पर्ला, परत्र बन्ला” (मैनाली, २०४४, पृ. ५) । इहलौकिक जीवनमा मात्र नभएर पारलौकिक जीवनको चिन्ता गरेर कर्म गरिने संस्कृतिको उपयोग कथामा गरिएको छ । आत्मालाई सन्तुष्ट गराउन परम्परित संस्कृतिमा उल्लेख गरिएका मान्यतालाई कथामा उपयोग गरिएको हुँदा कथाको चरित्र देवीरमणले त्यसको पालन गरेको यथार्थ पहिचान गरिएको छ । नेपाली समाजमा यस प्रकारको विश्वास सदियौँदेखि कायम रहेको र त्यो चिन्तनको जगमा मैनालीका कथा लेखिएका छन् ।

सहिद कथामा वीरबहादुरले विदेशमा अकालमा मरेका मानिसलाई घाटमा लगेर जलाउने काम गरेको छ । नेपाली दाजुभाइलाई उचित संस्कार नगरेमा उनीहरू अगति पर्ने विश्वास गरेर नै दाहसंस्कार गरेको हो । सहिद कथामा मैनाली लेख्छन्- “मैले भेटेकाजितिलाई घाटमा पुऱ्याएर जलाइदिनेगरेको छु । तर के गर्नु बाबु ! बोक्ने मानिस र दाउरा बडो मुस्कल पर्छ । नेपालीहरूलाई भन्न गयो भने यो जात र ऊ जात भन्न थाल्छन्” (मैनाली, २०४४, पृ. ८३-८४) । परम्परित समाजमा मरेको मानिसलाई उचित किसिमबाट दाहसंस्कार गरिएन भने त्यसले जिउँदो मानिसलाई दुःख दिने विश्वास गरिने हुनाले मृतात्माको शान्तिका लागि जलाउने संस्कृति प्रयोगमा रहेको उल्लेख गरिएको छ । परम्परित संस्कृतिमा हराएको वा बेपत्ता भएको मानिस जन्मेको सय वर्ष पुगेपछि दाहसंस्कार गर्ने र नारायणबलिको विधान गरेमा आत्मातुष्टि हुने विश्वास गरेर नै अज्ञात बनेको मानिसको पनि दाहसंस्कार गरी काजकिरिया गर्ने परम्परा कायम छ । परम्परित समाजमा प्रयोगमा रहेको अमूर्त संस्कृति मैनालीका कथामा उचित किसिमबाट उपयोग गरिएको छ । परम्परित संस्कृतिको पहिचान गर्ने अभिप्रायबाट चिताको ज्वाला कथामा लेखिएको छ- “परमेश्वर ! अब केही दिनमा शशीको मृत्यु हुन्छ । उनको निर्जीव देहलाई बोकेर स्मसानमा लैजान्छन् । अनि, एकछिनपछि उनको त्यो अनन्त रूपराशि चिताको ज्वाला जलेर खरानी हुन्छ” (मैनाली, २०४४, पृ. १२९) । यस कथनमा पनि मृतशरीरलाई आगोमा जलाउने विषय नै प्रयोग गरिएको छ । परम्परित संस्कृतिले अपनाएको सामाजिक जीवनको चित्र कथामा प्रयोग गरिएको हुनाले आत्मातुष्टि पद्धति उपयोग गरिएको छ ।

कतिपय समाजमा चन्द्रमासलाई आधार मानेर तिथिका दिनमा पितृलाई भाग दिने प्रचलन रहेको पाइन्छ । विशेष गरी पूर्वीय परम्परामा यस प्रकारको व्यवहार अपनाएको पाइन्छ । गृहस्थाश्रममा बसेका मानिसले

यदि पितृले भाग नदिएमा उसको स्वासमा पीडा हुने र उनले आफ्नो भाग प्राप्त गर्न नपाएमा सन्तानमा हानि गराउनेदेखि अनेक प्रकारका दुःख दिने भनिएको हुनाले त्यसको निदान गर्न तिथिश्राद्ध र महालय श्राद्ध गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । यसरी पितृलाई भाग दिएको खण्डमा मानव जीवनमा अभीष्टसिद्धि हुने विश्वास गरिन्छ । चन्द्रमासलाई ध्यान नदिने मानिसहरूले सूर्यमासअनुसार गतेलाई आधार मानेर आफ्ना पितृलाई भाग दिन्छन् । भाग दिने अवसरमा जल चढाउने, फूल लगेर समाधिमा राख्ने, जयन्ती मनाउने, गरिवलाई दान दिने, भोज गर्ने, पुर्खाको स्मरण मात्र गर्ने आदि अनेक विधि आत्मातुष्टि उपचार पद्धतिमा प्रयोगमा रहेको विधि वा व्यवहार भएको पाइन्छ । यसरी मरेका मानिसका नाममा दिएको अन्न, जल, फूल, दान उनले प्राप्त गर्ने र उनको आत्मा सन्तुष्ट बनेपछि मानिसको शरीर स्वस्थ रहने, कार्यसिद्धि हुने चिन्तनको जगमा अमूर्त संस्कृति प्रयोगमा रहेको छ ।

पूर्वीय संस्कृतिमा जस्तो आत्मातुष्टि पद्धति अन्य समाजमा उन्नत दृष्टिले विकसित बन्न सकेको पाइँदैन । पूर्वीय परम्परामा पितृको नाममा दिने भागका विधान, पिण्ड, तर्पण, विकर आदिको व्यवस्था अन्य संस्कृतिमा प्रयोगमा रहेको पाइँदैन । यस संस्कृतिमा गर्भमा नै मरेका, जन्मिँदासाथ मरेका, संस्कार हुन नपाइकन मरेका, जल, भीर, अग्नि आदिबाट असहज मृत्यु वरण गरेका र सहज मृत्यु वरण गरेका अनेक प्रकारका पितृ रहने मान्यता कायम रहेको पाइन्छ । पूर्वीय संस्कृतिमा पनि अनेक जातजातिका आफ्ना मान्यताअनुसार पितृलाई भाग दिने र आत्मातुष्टि विधि प्रयोग गरिने व्यवस्था कायम रहेको पाइन्छ । मैनालीका कथामा परम्परित संस्कृतिले अपनाएको वस्तुसत्यको पहिचान गरी सामाजिक मान्यताको परिधिभित्र रहेर कथा लेखिएको हुनाले मैनाली अमूर्त संस्कृतिको उपयोग गर्ने कथाकार हुन् ।

निष्कर्ष

अमूर्त संस्कृति भनेको परम्परादेखि मानव मष्तिस्कमा स्थापित भएको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा व्यावहारिक विम्ब हो । मानिसको मनमा विम्ब स्थापित हुने कारण पहिचान गर्न अनेक विधि समाजमा प्रचलित छन् तथापि अगिल्लो पुस्ताबाट हस्तान्तरित बनेको व्यवहार ज्ञानका आलोकबाट मात्र अमूर्त संस्कृति मानव समाजमा पल्लवित बनेको हुन्छ । सामाजिक व्यवहार सम्पादन गर्ने सिलसिलामा मान्य चिन्तनका परिधिबाट अनुप्राणित बनेका लौकिक उपचार, प्राकृतिक उपचार, कला, शिल्प, सामाजिक अभ्यासका विषय नै अमूर्त संस्कृति जनाउने व्यवहारबद्ध विषय हुन् । सामाजिक व्यवहारका अनेक विधि मानिसले आफ्नो मान्यता अनुसार अपनाएको पाइन्छ । मानिसले अपनाएको व्यवहार बाहिरी आँखाले देख्न नसकिने तर मनले ठम्याएर त्यसको उचित पक्ष निरूपण गरिने सत्य अमूर्त संस्कृति हो ।

गुरुप्रसाद मैनाली परम्परित संस्कृतिबाट प्रभावित समाजको सत्य पहिचान गर्ने कथाकार हुन् । यिनका कथामा नेपाली समाजले निरन्तर प्रयोग गरिरहेको अमूर्त संस्कृति दैवीतुष्टि र आत्मातुष्टि दुई किसिमबाट उपयोग गरिएको छ । देवीदेवतालाई सन्तुष्ट गराउन सकेको खण्डमा मानिसको अभीष्टसिद्धि हुने विश्वासको जगमा मैनालीका कथा लेखिएका छन् भने आत्मालाई दुःख वा चोट दिइयो भने त्यसले मानिसको जीवनमा नै प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयको संयोजन गरिएको छ । मरेका मानिसहरूको दाहसंस्कार गर्ने वा समस्त पितृहरूलाई सन्तुष्ट गराउन विभिन्न तीर्थमा गएर पिण्डतर्पण गर्ने, स्नान गर्ने, शतबीज छर्ने, एकादशीको दिन नदीमा नुहाउन जाने, एकादशीको दिनमा अन्न नखाने जस्ता अनेक अमूर्त पक्ष प्रयोग गरिएको छ । मानिसले यस जन्ममा मात्र होइन, अर्को जन्ममा पनि सुखपूर्वक जीवन बिताउन सकोस् भनेर मानव चोला लिएको समयमा गरिने कर्मका अनेक पक्ष आत्मासँग जोडिएका छन् । परम्परित संस्कृतिले निर्देश गरेको मार्गका मान्यताभित्र रहेर मैनालीका कथा लेखिएको हुँदा यिनका रचनामा अमूर्त संस्कृति प्रयुक्त छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- काइँला, वैरागी. (२०७४). “मुन्धुम मानव सभ्यताको मौलिक र अमूर्त दस्तावेज हो”. *मधुपर्क*. (स्वर्ण वर्ष प्रवेश). अङ्क ५७६. पृ. २३-२४ ।
- खत्री, प्रेमकुमार. (२०५०). *नेपाली धार्मिक मत र सामाजिक संरचना*. काठमाडौँ : सिस्टमेटिक प्रिन्टिङ्ग सर्भिस ।
- , (२०७४). *अमूर्त सम्पदा र समुदाय : चर्चा अन्तर्सम्बन्धको (अनुसन्धान प्रतिवेदन)*. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- टण्डन, गोविन्द. (२०७४). “पशुपतिक्षेत्रका अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा” *मधुपर्क*. (स्वर्ण वर्ष प्रवेश). अङ्क ५७६. पृ. ५१ ।
- पौड्याल, शिवप्रसाद. (२०७६). “नेपाली उखानमा सामाजिक विभेद”. नेपाली लोकवार्ता. (भाग ६). नेपाल लोकवार्ता परिषद्. पृ. १४३-१५५ ।
- पौड्याल, षडानन्द. (२०७८). *नेपाली लोकविश्वास*. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- , (२०७६). *नेपाली साहित्यको आलोक*. पर्वत : पर्वत बहुउद्देश्य पुस्तकालय ।
- , (२०७९). *नेपाली आख्यानमा अमूर्त संस्कृति*. (अनुसन्धान प्रतिवेदन). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि. (२०७४). “नेपालका अल्पसङ्ख्यक जातिहरूको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा”. *मधुपर्क*. (स्वर्ण वर्ष प्रवेश). अङ्क ५७६. पृ. ४५ ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद. (२०४४). *नासो*. काठमाडौँ : राजेन्द्रप्रसाद मैनाली ।
- राई, भक्त. (२०७४). “किराँत-राई संस्कृतिमा प्रचलित परम्परागत उपचार पद्धति”. *मधुपर्क*. (स्वर्ण वर्ष प्रवेश). अङ्क ५७६. पृ. १०३-१०४ ।